

Ζωή, εργασία και πολιτική κουλτούρα εργατών στις εξορυκτικές εταιρείες της Μήλου κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Γιώργος Ζ. Μάλλης

Η εξορυκτική δραστηριότητα στη Μήλο εκτείνεται σε μια μακρότατη ιστορική

περίοδο. Από το 7.000 π.Χ. που έχουμε την πρώτη εξακριβωμένη απόληψη και μεταφορά οψιδιανού από τη Μήλο μέχρι σήμερα, το εξορυκτικό γεγονός σηματοδοτεί την κοινωνικο-οικονομική, αλλά και περιβαλλοντική πραγματικότητα του νησιού.

Ανήκει στο χώρο των κοινωνικών επιστημών η έρευνα της διαλεκτικής σχέσης κοινωνίας και εξόρυξης στη Μήλο καθ' όλο το διάστημα της ιστορικής της διαδρομής. Μια έρευνα που αποτελεί ένα ανοικτό πεδίο ελάχιστα έως τώρα εξερευνημένο.

Στόχος αυτής της ανακοίνωσης είναι η ανάδειξη της εξόρυξης στη Μήλο κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα ως ενός κοινωνικού γεγονότος. Τα οποιαδήποτε τεχνικά ή οικονομικά δεδομένα προκύπτουν από την ανθρώπινη και μόνο εργασία που πραγματοποιείται στο πλαίσιο συλλογικών σχέσεων στους χώρους παραγωγής, των παραγωγικών σχέσεων. Σχέσεων ανθρώπων που η κουλτούρα τους, ο τρόπος δηλαδή της ζωής τους, επηρεάζεται από τους όρους αυτής της ζωής, αλλά και τους επηρεάζει ταυτόχρονα.

Θα εξετάσουμε τη ζωή των εργατών στις εξορυκτικές επιχειρήσεις της Μήλου ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, τις συνθήκες εργασίας τους, την πολιτική τους κουλτούρα και ιδιαίτερα την έκφρασή της στις παραγωγικές σχέσεις του εργασιακού χώρου βασιζόμενοι σε συνεντεύξεις ορισμένων συνταξιούχων εργατών από αυτές τις εταιρείες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής. Τμήματα αυτών των συνεντεύξεων, με ορισμένα μόνο αποσπάσματα από τα λόγια τους, για λόγους οικονομίας χρόνου, αποτελούν δομικά στοιχεία της παρούσας ανακοίνωσης. Αυτονόητη βέβαια συνθήκη για εμάς αποτελεί η τήρηση της ανωνυμίας τους.

Πρέπει να σημειωθεί πως ο ποιοτικός και όχι ο ποσοτικός χαρακτήρας της κοινωνιολογικής έρευνας που έγινε δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για το συνολικό πληθυσμό των εργατών. Περιορίζομαι, λοιπόν, στα ερευνητικά μου και μόνο υποκείμενα που αποτυπώνουν βέβαια στοιχεία του συνολικού πληθυσμού, όπως και των επιμέρους συνιστωσών του, αποτελούν όμως ένα δείγμα του.

Αποτελεί σίγουρα κοινό τόπο όλων μας ότι οι συνθήκες ζωής των προηγούμενων γενεών στην Ελλάδα ήταν πολύ δυσκολότερες από τις σημερινές. Το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, στην ελληνική επαρχία ιδιαίτερα, δεν υπήρχαν οι απαραίτητες υποδομές για τη διεκδίκηση ακόμα και των στοιχειωδών υλικών όρων μιας ποιότητας ζωής, όπως αυτή ορίζεται σήμερα. Στη Μήλο ιδιαίτερα, η στέρηση βασικών υλικών αγαθών για το μεγάλο μέρος του πληθυσμού της ήταν επιβεβλημένη από τις περιορισμένες δυνατότητες της τοπικής οικονομίας, με τις μικρές παραγωγές του πρωτογενούς τομέα από τα αυτάρκη-αυτοσυντηρούμενα νοικοκυριά. Ο εξορυκτικός τομέας ευρισκόμενος στην πρώτη φάση της συσσώρευσης, επέκτασης και της δημιουργίας στοιχειωδών αρχικά υποδομών, δεν μπορούσε να αποτελέσει την εξαίρεση αυτής της δύσκολης εικόνας. Λέει ένας εργάτης για τη ζωή του:

«Ο μακαρίτης ο πατέρας μου, είμαστε 11μελής οικογένεια και ζούσαμε όχι σε ένα σπίτι, σε μια μάντρα. Ένα δωμάτιο ήταν. Εκεί μέσα ήταν οι καρποί, μέχρι φίδια ήτανε μέσα. Και είμαστε ευχαριστημένοι. Ένα τραπεζάκι ήταν 50 x50 χαμηλό, χαμηλό. Εκεί μας έβαζε όλους και τρώγαμε μέσα από μια κούπα.»

Βασικό στοιχείο αυτών των δύσκολων συνθηκών ζωής τότε ήταν ο περιορισμός μέχρι και η εξάλειψη του ελεύθερου χρόνου και μάλιστα του χρόνου ξεκούρασης, αφού πολλοί ήταν αυτοί που μετά το τέλος του μεροκάματου δούλευαν στους αγρούς μέχρι τη νύχτα. Αναδεικνύεται στα λόγια που ακολουθούν:

«Όταν σχολούσα από τη δουλειά και ήταν καιρός για θέρος, εθέριζα μέχρι που έβλεπα. Όταν ήταν να σκάβω αμπέλια έσκαβα και ό,τι δουλειά ήταν κάθε εποχή έκανα από το οχτάωρο και έπειτα.»

Ήταν βέβαια ιδιαίτερα δύσκολη τότε και η μετάβαση των εργατών στον τόπο της δουλειάς τους. Οι σημαντικές αποστάσεις από τους τόπους κατοικίας και η ανυπαρξία οχημάτων μεταφοράς καθιστούσε την καθημερινή αυτή διαδρομή μια επίμοχθη και πολύωρη

διαδικασία. Λέει ένας από αυτούς:

«Εφεύγαμε τη Δευτέρα το πρωί και πηγαίναμε για τη δουλειά... Μπορώ να σου πω ότι κάναμε μισή μέρα να πάμε με τα πόδια. Δεν υπήρχαν ούτε μέσα, ούτε τίποτα. Τον τουρβά στη πλάτη που είχαμε τότες με κανένα κομμάτι ψωμί, κανένα χαρούπι, το βάζαμε μέσα και πηγαίναμε.»

Αυτή η πολύωρη καθημερινή διαδρομή για τη μετάβαση και την επιστροφή

από τη δουλειά οδηγούσε πολλούς εργάτες στο να παραμένουν μόνιμα όλη την εβδομάδα στο χώρο της εργασίας τους και να φεύγουν μόνο το Σάββατο το απόγευμα για να επιστρέψουν Δευτέρα. Ας ακούσουμε πώς αναφέρονται στις συνεντεύξεις γι' αυτές τις συνθήκες διαμονής τους:

Για τη «Βαρυτινή» στα Βούδια:

«Είχε εκεί στον Κάβο κάτι σπηλιές και μένανε. Είχε και κάτι άλλες κάμαρες αλλά μένανε και σε σπηλιές».

«Όταν πρωτοπήγα εγώ ήμουν από τους πρώτους το 1934. Μέναμε σε σκηνές. Εκεί επάνω που είναι σήμερα τα άσπρα ήτανε ένας επιστάτης απέναντι και είχανε κάνει δωμάτιο μια σπηλιά και είχανε βάλει από πάνω χαρτόνια. Για μας ήτανε σαλόνι. Δηλαδή πηγαίναμε εκεί για να περάσουμε τη βραδιά, να φεγγιάρουμε γιατί ήτανε σαλόνι. Εμείς μέναμε σε σκηνή. Μας έπαιρνε και ο αέρας τις σκηνές. Τέλος πάντων. Αυτό όμως δεν ήταν επειδή δεν ήθελε η εταιρεία. Στη συνέχεια έκανε οικήματα με φως, με νερό, με τα πάντα που δεν υπήρχαν τότε.»

Για τα θειωρυχεία:

« ... οι εργαζόμενοι πάλι, που δουλεύανε στις στοές, εμένανε αυτοί επάνω στα βουνά σε

κάτι σπηλιδάκια, κάτι σπηλιές που είχε. Αν είναι δυνατόν να ζει άνθρωπος εκεί δα μέσα.»

Αν για τις συνθήκες διαμονής τους στους χώρους δουλειάς φαίνεται μέσα από

τις αναφορές τους ότι δεν υπήρχαν τα στοιχειώδη, για τις συνθήκες εργασίας η εικόνα που μεταφέρεται από τα λόγια που ακολουθούν είναι κατά πρώτο λόγο αυτή μιας σκληρής χειρωνακτικής δουλειάς:

«Εκείνα τα χρόνια δουλεύανε βαριό, δουλεύανε παραμίνες, σηκώνανε σακιά. Τότες δούλευε ο εργάτης.»

Αναφέρει για τη δουλειά στις στοές των μεταλλείων ιδιαίτερα ένας μεταλλωρύχος που εκτός από τα θειωρυχεία στη Μήλο είχε δουλέψει και σε πολλά άλλα μέρη στην Ελλάδα:

«Η δουλειά του μεταλλωρύχου είναι σκληρή δουλειά, όπως και αν το κάνεις. Εγώ έχω ξεκινήσει από μικρός από το Μαντέμ-Λάκο μέχρι το Λαύριο, Χίο, Μυτιλήνη, όλα αυτά τα μέρη τάχω γυρίσει. Οι δουλειές είναι σκληρές του μεταλλωρύχου, δεν υπάρχει ... Τότε 8 ώρες ήταν δουλειά. Θε να φύγεις μέσα από τη στοά παρά 10 παρά 5 για να βγεις έξω. Ούτε τα ρούχα σου να αλλάξεις δεν επρολάβαινες. Θε να βγεις ...

Πώς να σου πως Οχτώ ώρες δουλειά και μετά θα θέλεις φερ' ειπείν να πας να ανεβάσεις δυο κεκλιμένες, δυο φυρέδες από 75 μέτρα. Μετά να ανέβεις στο πηγάδι 60 μέτρα τις σκάλες. Να βγεις επάνω και μετά να περάσεις πάλι την υπόλοιπη στοά, την κεντρική στοά για να βγεις έξω. Εκείνη την ώρα πια είσαι λιώμα γινομένος.»

Πρωταρχικό στοιχείο για το χαρακτηρισμό των συνθηκών εργασίας, τα μέτρα υγιεινής και ασφάλειας αποτελούσαν τότε στα μεταλλεία, σύμφωνα με τους ίδιους, μια αδιανόητη πολυτέλεια: « ... τότε δεν υπήρχε θέμα υγιεινής, δεν υπήρχε θέμα ασφάλειας. Πόσοι θα μπούνε μέσα, πόσοι θα βγούνε. Ήταν τα πράγματα ... δεν ήταν όπως είναι τώρα. Τότε δεν υπήρχε υγιεινή. Ποιος θε νάρθει Θε νάρθει ο επόπτης εργασίας ή η επιθεώρηση μεταλλείων Ποιος θε νάρθει;»

Η σκληρότερη εικόνα σκιαγραφείται στην αναφορά που ακολουθεί για τις καταστροφικές στην υγεία των εργατών συνθήκες δουλειάς στις στοές των θειωρυχείων:

« ... στα θειωρυχεία, άμα θα φτάσεις σε 40C θερμοκρασία, νομίζεις ότι είσαι στο ψυγείο, βγαίνοντας από τη στοά. Να σκεφτείς ότι εδούλευε ο κόσμος γυμνός, δεν είχε τίποτα, ένα πανάκι εφορούσε μπροστά του, τίποτα άλλο. Που να κάτσεις να δουλέψεις εκεί. Βγαίνανε πολλοί σακάτηδες.»

Αν για τις πιο πρόσφατες, πριν από το 1950, δεκαετίες οι εικόνες που έχουμε

είναι ανάλογες με τις παραπάνω, γίνονται ζοφερές όταν κινηθούμε πιο πίσω στο χρόνο οδηγημένοι από τα ακόλουθα ακούσματα-ιστορικές μνήμες ενός συνταξιούχου:

«Τότε παλιά προτού βγω εγώ στη δουλειά, και πιο μπροστά ακόμα, υπήρχαν οι σκλάβοι. Γιατί υπάρχει μια ιστορία γενικά εδώ στη Μήλο, υπήρχαν οι σκλάβοι που ήταν όλη μέρα ... Μεσ στις στοές επεθαίνανε .... Στα θειωρυχεία ακόμα θα πας και θα βρεις, μεσ στις στοές θα βρεις οστά ανθρώπων. Ο εργαζόμενος ήταν εκεί, επέθαινε μέσα στις γαλαρίες. Δεν τον προσέχανε καθόλου. Ήταν σκλάβος, πραγματικά σκλάβος.»

Ας αφήσουμε όμως τις αναφορές των εργατών στις συνθήκες εργασίας τους για να δούμε αυτούς τους ίδιους μέσα από τα λόγια τους. Να δούμε τα στοιχεία της συνείδησής τους εκφραζόμενα στην κουλτούρα, δηλαδή τον τρόπο ζωής τους. Την πολιτική τους μάλιστα κουλτούρα μέσα από εκφράσεις της στις παραγωγικές σχέσεις του εργασιακού χώρου. Να αναζητήσουμε ιδιαίτερα, στα περιορισμένα περιθώρια αυτής της ανακοίνωσης, τη συνείδηση κοινωνικής ταυτότητας των ερευνητικών μας υποκειμένων.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αναφορά που ακολουθεί. Είναι ενδεικτική της συνείδησης ταξικής ταυτότητας του εργάτη που μιλά, της έλλειψης ευχαρίστησής του από τη δουλειά,

της πρόσληψής της ως επιβολής της ανάγκης επιβίωσης και της καθημερινής αναμονής του ελεύθερου αυτοκαθορισμού του έξω από αυτή:

«Αφού γεννήθηκα εργάτης, εργάτης θα πεθάνω. Τι να πω αν ήμουν ευχαριστημένος από τη δουλειά. Εργάτης ήμουν. Τον εργάτη τον κλωτσούσανε τη μια από εδώ την άλλη από εκεί. .. Τη δουλειά δεν την αγαπά κανείς, το ζόρι κάνει τον καθένα να πάει στη δουλειά. Τι να πω, ότι πάνα στη δουλειά με ευχαρίστηση. Αφού έπρεπε να πάω να γεμώσω δεκαπέντε κούνιες μπάζα, δεκαπέντε κούνιες ήτανε ... πόσο να σου πω; Δέκα τόνοι; Να το γεμώσω με το τσιμπίλι ... Άμα έφευγες από τη δουλειά ήταν σαν τα ζώα που σπάει η ζεύλα που λέγανε. Βγάνει ο γεωργός το ζυγό πάνω από το ζώο, τα ίδια και εμείς αισθανόμαστε. Έφευγε ο ζυγός από το σβέρκο και φεύγαμε για το σπίτι.»

Αυτές οι δύσκολες συνθήκες εργασίας που προαναφέραμε συντελούσαν στη διαμόρφωση μιας συνείδησης έλλειψης ταύτισης και αντιπαλότητας με τις εταιρείες, όπως φαίνεται από τις αναφορές εργατών της έρευνάς μας. Μεταφέρουν μια εικόνα δύσκολων σχέσεων με τους εργοδότες:

«Εγώ τουλάχιστο σας λέω από δεκατεσσάρων χρονών που έπιασα δουλειά μέχρι εξήντα που έφυγα δεν εκατάλαβα ένας εργοδότης να υπολογίζει τον εργάτη, αυτό δεν το κατάλαβα.»

«Δεν υπήρχαν ποτέ καλές σχέσεις μεταξύ εργαζομένων και εταιρείας στόπα και πιο μπροστά αυτό. Εκεί κοιτάζουνε πως θε να σε ξεζουμίσει και να σε πετάξει. Εκεί ο εργαζόμενος αντιδρούσε. Αντιδρούσε απέναντι στις εταιρείες με τον άλφα ή το βήτα τρόπο. Θε να βρει ένα τρόπο ν' αντιδράσει. Δεν εφύλαε τα περιουσιακά στοιχεία της εταιρείας. Και ήτανε οι κακές σχέσεις πάντα που υπήρχανε.»

Η πρόσληψη της δουλειάς ως εξαναγκασμού και η έλλειψη ευχαρίστησης από

αυτήν για τους εργάτες που παρουσιάσαμε παραπάνω, διαφοροποιείται σε συνεντεύξεις εργαζομένων με τεχνικές εξειδικεύσεις στις μηχανές, όπως και οδηγών.

Εμφανίζεται σε αυτές η δουλειά ως επιλογή και μια ευχαρίστηση από τη δημιουργία σε αυτήν. Ιδιαίτερα, τέλος, τονίζεται η καλή σχέση του εργαζόμενου με τη δουλειά του ως απαραίτητη προϋπόθεση κάθε προόδου σε μια εταιρεία. Βασικά στοιχεία αυτής της σχέσης οι καλές εργασιακές σχέσεις και το ύψος της πληρωμής του εργάτη για τη δουλειά του:

«τη δουλειά που έκανα σαν οδηγός ήθελα από μικρός να γίνω οδηγός, το είχα μεράκι, μου άρεσε το επάγγελμα αυτό»

«Ευχάριστες ώρες στη δουλειά ήταν όταν έφτιαχνες κάτι και το απολάμβανες το καταλάβαινες ότι έφτιαξες κάτι. Κάτι δημιουργήσες και εσύ ... Μια πρόοδος σε μια εταιρεία και γενικά σε όλες τις δουλειές είναι η αγάπη του εργαζόμενου προς τη δουλειά που κάνει. Αν δεν την αγαπά δεν γίνεται τίποτα. Τώρα να μου πεις ότι αυτό πια είναι πάλι ... πρέπει να διεισδύσει άλλος παράγοντας μέσα. Η δουλειά σε προσέχει; Και εσύ την αγαπάς. Γιατί αν δεν σε προσέχει η δουλειά ... Αν δουλεύεις και πεινάς τι δουλειά θα κάνεις;»

Σημαντικό στοιχείο της συνείδησης των εργατών της έρευνάς μας αποτελούσε

επίσης, όπως φαίνεται από τα λόγια τους, ο φόβος της απόλυσης. Ιδιαίτερα σε περιόδους ανεργίας στο νησί, με περιορισμένες τις δυνατότητες εύρεσης άλλης εργασίας, ο φόβος των απολύσεων που συνέβαιναν τότε συχνά και για ασήμαντους πολλές φορές λόγους αποτελούσε μια δαμόκλειο σπάθη στη συνείδηση των εργατών. Λέει ένας από αυτούς για το φόβο της απόλυσης που είχαν οι εργάτες:

«Είχανε φόβο ... Έπρεπε να κάνεις τη δουλειά σου για να μη σε σχολάσουν.»

Οδηγούσε η ανεργία και οι περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης που έδινε η

αγορά εργασίας της Μήλου στην αξιολόγηση των εταιρειών από τους εργάτες ως σωτήρων για τους ίδιους και τη Μήλο γενικότερα. Τονίζεται αυτό στην αναφορά που ακολουθεί:

«Για τη Μήλο πιστεύω ότι έχουν σωτήριο ρόλο. Γιατί αν δεν ήταν αυτές οι εταιρείες γενικά το νησί θα ήταν σε άλλη μοίρα».

Σε αυτά τα δύσκολα περιβάλλοντα που προαναφέραμε, τόσο αυτό των εργασιακών συνθηκών όσο και της αγοράς εργασίας, αποκτά ιδιαίτερη κοινωνιολογική σημασία η αναφερόμενη από τους συνταξιούχους που συμμετείχαν στην έρευνά μας αλληλεγγύη, ενότητα και συνείδηση ταυτότητας συμφερόντων ανάμεσα στους τότε εργάτες. Χαρακτηριστικά τα λόγια ενός εργάτη:

«Οι εργάτες κατά το πλείστον ήταν ωσάν αδέρφια μέσα στην εργασία.»

Στην εδραίωση αυτής της ενότητας και αίσθησης ταυτότητας συμφερόντων των εργατών σημαντικός φαίνεται πως ήταν, σύμφωνα με τα λόγια τους που ακολουθούν, ο ρόλος του εργατικού σωματείου στη Μήλο και μάλιστα του τότε προέδρου του: *«Πιο παλιά ο εργαζόμενος το σωματείο το αγαπούσε, αυτό ξέρω τα χρόνια τα δικά μου ... »* *«Όλοι είμαστε μονιασμένοι. Δηλαδή είχε κατορθώσει ο πρόεδρος τότες και είμαστε μια γροθιά όλοι. Βρέθηκε στην Μήλο ο κατάλληλος άνθρωπος.»*

Έχουμε, όπως φαίνεται από τις αναφορές σε όλες τις συνεντεύξεις, ενότητα ανάμεσα στους εργάτες και συσπείρωσή τους γύρω από το σωματείο που οδήγησε στη σημαντική, μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος στη Μήλο. Καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη αυτή διαδραμάτισαν και οι δύσκολες αντικειμενικές συνθήκες της περιόδου που, όπως φαίνεται από τις αναφορές τους, συνέτειναν στην αντίληψη του σωματείου από τους εργάτες ως ασπίδας προστασίας τους:

«Πιο παλιά το βλέπανε πιο ζεστά το σωματείο ... Γιατί το βλέπανε έτσι δεν ξέρω. Επειδής υπήρχε ανεργία; Υπήρχε ο φόβος; Δεν ξέρω. Το βλέπανε πιο ζεστά.»

Η ύπαρξη των πολλών εργασιακών προβλημάτων που είχαν οι εργάτες τότε και οι προσπάθειες του εργατικού σωματείου για την επίλυσή τους οδηγούσαν σε σχέσεις σύγκρουσης με τις εταιρείες. Αποτυπώνεται αυτή η εικόνα στην αναφορά που ακολουθεί:

«Κοίταξε να δεις. Εχθρικές σχέσεις, μπορεί να πει κανείς. Όχι καλές σχέσεις. Ποτέ η εταιρεία δεν είχε καλές σχέσεις με τα σωματεία.»

Η σύγκρουση, τέλος, εργατικού σωματείου και εταιρειών οδήγησε στη δημιουργία μιας ακραίας εικόνας των συνδικαλιστών. Συνεπαγόταν φαίνεται η ιδιότητα του συνδικαλιστή ένα σημαντικό προσωπικό κόστος, αφού ο συνδικαλιστής θεωρούνταν και αριστερός. Λέει ένας εργάτης:

« ... άμα έκανες συνδικαλιστής σε λέγανε και αριστερό να πούμε, πολλά πράγματα ... κακό βέβαια νάσαι μέσα στο σωματείο. Σε έβλεπε ο άλλος διαφορετικά με άλλο μάτι.»

Φαίνεται από τις προηγούμενες αναφορές ότι ο συνδικαλισμός κατείχε μια κεντρική θέση στην πολιτική κουλτούρα των τότε εργατών που συμμετείχαν στην έρευνά μας. Ήταν υψηλή η αξιολόγησή του ως φορέα συνένωσης των εργατών και προώθησης των κοινών συμφερόντων τους. Αυτή η κεντρικότητα του συνδικαλισμού στις συνειδήσεις τους αναδεικνύεται και από την εικόνα - ιστορική μνήμη τους για τους παλιότερους από αυτούς εργάτες στη Μήλο. Λέει ένας από αυτούς:

«Οι παλιοί εργάτες εκείνα τα χρόνια δεν ήταν πρώτα-πρώτα ... δεν είχαν συνδικαλισμό, δεν ήταν οργανωμένοι, δεν είχαν οργανώσεις, ήτανε ξεκάρφωτοι τελείως και οπωσδήποτε πιο άσχημα δουλεύανε πάνω στη δουλειά.»

Επιχειρήσαμε σε αυτή την ανακοίνωση να αναφερθούμε στη ζωή, την εργασία

και την πολιτική κουλτούρα στον εργασιακό χώρο των Μηλιών εργατών στις δύο τελευταίες ιδιαίτερα δεκαετίες του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Στηριχθήκαμε και προβάλαμε τα ίδια τα λόγια τους, αξιολογώντας την ιδιαίτερη αξία τους ως βάση οιασδήποτε προσέγγισης. Η θεματική μας προσέγγιση, λόγω του αναγκαίου χρονικού περιορισμού της ανακοίνωσης, ήταν δυστυχώς επιλεκτική αποκλείοντας σημαντικές πτυχές της τότε πραγματικότητας.

Ελπίζουμε, παρά τους περιορισμούς και τις αδυναμίες, αυτή μας η προσπάθεια να συνέβαλε κατά τι στην προσέγγιση της πραγματικότητας των συνταξιούχων που συμμετείχαν στην έρευνά μας, εργατών στις εξορυκτικές εταιρείες της Μήλου. Των αφανών αυτών πρωταγωνιστών κάθε οικονομικής ανάπτυξης και μάλιστα αυτής που επέφερε η εξορυκτική δραστηριότητα στη Μήλο τότε. Τους το οφείλουμε ως ελάχιστο.

.....

Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, (Μήλος 3-5.10.2003), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005, σ. 91-97